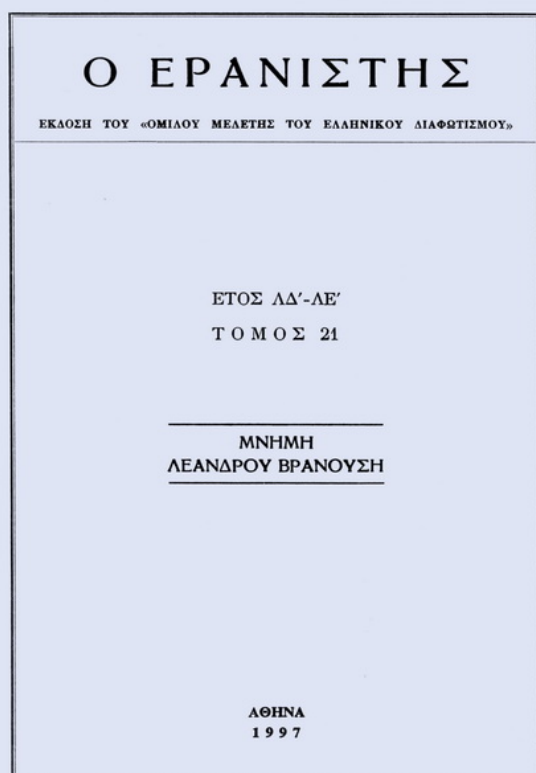

The Gleaner

Vol 21 (1997)

In Memoriam of Leandros Vranousis

Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση στον 18ο αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση

Άννα Ταμπάκη

doi: [10.12681/er.210](https://doi.org/10.12681/er.210)

To cite this article:

Ταμπάκη Ά. (1997). Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση στον 18ο αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση. *The Gleaner*, 21, 176–188. <https://doi.org/10.12681/er.210>

ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΣΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ

Πρόδρομη ανάκοίνωση

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΝ ΟΠΟΙΑ προτείνω ἐδῶ βασίζεται σὲ ἀντιλήψεις ποὺ ἐκφράζονται καθὼς καὶ σὲ θεωρητικὲς ἀπόψεις ποὺ ἀναπτύσσονται σὲ προλογικὰ κείμενα.¹ Φυσικὰ δὲν εἶμαι ἡ πρώτη μὰ οὔτε καὶ ἡ τελευταία, φαντάζομαι, ποὺ θὰ τονίσω τὴν ἰδιάζουσα σημασία αὐτοῦ τοῦ *para*κειμένου (*paratexte*), σύμφωνα μὲ τὸν Gérard Genette.² Καθρέφτης τῆς στιγμῆς ποὺ τὸ δημιουργεῖ, περισσότερο ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ μεταφρασμένο ἔργο, ποὺ ἀμύνεται ἐν τέλει καλύτερα κατὰ τῆς ἀναπότρεπτης φθορᾶς ποὺ ἐπιφέρει ὁ χρόνος, ὁ Πρόλογος περιέχει τὴν ἐξαιρετικὰ εὐθραυστη μαρτυρία τοῦ παρόντος καὶ ἀκολουθεῖ τὴν μοίρα του: γρήγορα ξεπερνιέται, ξεχνιέται ἢ ἀφαιρεῖται σκοπίμως ἀπὸ τὶς ἐπανεκδόσεις, τίθεται σὲ ἀδράνεια ἢ σὲ ἀμφισβήτηση, μιὰ καὶ ἄλλες προτεραιότητες ὀρίζουν τὴν ἐπόμενη στιγμή τὸ ἐκδοτικὸ γεγονός.

Σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ μεταφραστικὴ καμπύλη τῆς ἐποχῆς ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ καινοτομίες καὶ ἀντιστάσεις, τὴν τάση ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά γιὰ εὐθυγράμμιση μὲ τὴν φωτισμένη Εὐρώπη ἀλλὰ καὶ ἐπιβιώσεις ἀπὸ τὴν ἄλλη μιᾶς ἰσχυρῆς καὶ βαθιὰ ριζωμένης παράδοσης. Ὡστόσο, ἡ κορύφωση τοῦ μεταφραστικοῦ ἐνδιαφέροντος δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ συνεπιφέρει καὶ τὴν γένεση ἐνὸς σημαίνοντος προβληματισμοῦ ποὺ ἐπικεντρώθηκε στὴν ἀνίχνευση μιᾶς μεταφραστικῆς θεωρίας. Καὶ πάλι, ἀναπότρεπτα, σὲ ὁρισμένα προλογικὰ κείμενα θὰ ἀναζητήσουμε τὰ ψήγματα τοῦ προβληματισμοῦ. Ἐνὸς προβληματισμοῦ ποὺ βρίσκεται πολὺ κοντά, θὰ ἔλεγα, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, στὶς νέες

1. Ἀναπτύσσω ὁρισμένες πρῶτες σκέψεις ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἀφετηρία ἐκτεταμένης μελέτης τὴν ὁποία ἐτοιμάζω. Τμῆμα τῆς παρούσας ἐργασίας θὰ περιληφθεῖ στὸν τόμο *Ξενοὶ συγγραφεῖς μεταφρασμένοι ἑλληνικά. Αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις. Τόμος Β', 18ος αἰ. Ὁ Διαφωτισμός*, Ἀθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, ὑπὸ ἐκδοση.

2. Gérard Genette, *Seuils*, Παρίσι, Éditions du Seuil, coll. «Poétique», 1987, σ. 152. Εὐχαριστῶ τὴν φίλη συνάδελφο κυρία Ράνια Πολυκανδριώτη γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῆς παραπάνω μελέτης.

ἀντιλήψεις πού καλλιέργησε ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς καί, ὅπως ἰδιαίτερώς, οἱ γάλλοι ἐγκυκλοπαιδιστές. Ἀντιδρώντας στὴν παράδοση δύο αἰώνων (17ος-18ος), ὅπου σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τοῦ κλασικισμοῦ ἡ ἀκρίβεια τῆς ἀπόδοσης θυσιαζόταν στὸν βωμὸ τοῦ «ωραίου»³ — αἰσθητικὴ ἐπιβίωση κατὰ κάποιο τρόπο τοῦ δυαλισμοῦ τῆς χριστιανικῆς παράδοσης ἀνάμεσα στὸ γράμμα καὶ στὸ πνεῦμα⁴ —, ἡ γαλλικὴ Ἐγκυκλοπαιδεΐα τῶν D'Alembert, Diderot θὰ φιλοξενήσει στὰ σχετικὰ μὲ τὴν μετάφραση ἄρθρα τῆς νεόκοπης ἀπόψεως. Στὸν 16ο τόμο τῆς, στὸ ἄρθρο *Traduction*, θέτει τὸν ὅρο σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ αὐτὸν τῆς *Version* (*Version des Septante*, *Version vulgate*)⁵ — ἄρθρο πού γνωρίζει καὶ μνημονεύει καὶ ὁ Δημ. Καταρτζής, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω. Ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου τονίζει πὼς ἡ καλὴ μετάφραση ὀφείλει νὰ ἀποδίδει ὅπωςδῆποτε τὸ πνεῦμα (*génie*) τῆς γλώσσας τοῦ δέκτη — τὸ «γκένιο» τῆς γλώσσας καθὼς θὰ ἔλεγε ὁ Καταρτζής — καὶ γιὰ νὰ στηρίξει καλύτερα τὶς θέσεις του ἀναφέρεται στὰ ὅσα ἐπισημαίνει ὁ Charles Batteux, στὸ καθιερωμένο ἔργο του *Cours de belles-lettres*: «Quand il s'agit de représenter dans une autre langue les choses, les pensées, les expressions, les tours, les tons d'un ouvrage, les choses telles qu'elles sont, sans rien ajouter, ni retrancher, ni déplacer; les pensées dans leurs couleurs, leurs degrés, leurs nuances; les tours qui donnent le feu, l'esprit, la vie au discours; les expressions naturelles, figurées, fortes, riches, gracieuses, délicates [...]». Κρατῶ ἀκόμη καὶ τὸ παρακάτω: «L'auteur qui compose, conduit seulement par une sorte d'instinct toujours libre, et par sa matière qui lui présente des idées qu'il peut accepter ou rejeter à son gré, est maître absolu de ses pensées et de ses expressions [...]. Le traducteur n'est maître de rien; il est obligé de suivre

3. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν μελέτη τοῦ Roger Zuber, *Les «Belles infidèles» et la formation du goût classique. Perrot d'Ablancourt et Guez de Balzac*, Παρίσι, Armand Colin, 1968. Καὶ Constance B. West, «La théorie de la traduction au XVIIIe siècle par rapport surtout aux traductions françaises d'ouvrages anglais», *Revue de Littérature Comparée*, 1932, 330-355.

4. Henri Meschonnic, *Pour la poétique II. Épistémologie de l'écriture. Poétique de la traduction*, Παρίσι, Gallimard, σ. 362.

5. «La version est littérale, plus attachée aux procédés propres de la langue originale, et plus asservie dans les moyens aux vûes de la construction analytique; et que la traduction est plus occupée du fond des pensées, plus attentive à les présenter sous la forme qui peut leur convenir dans la langue nouvelle...», *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné...*, τ. XVI, A Neufchâtel 1755, σ. 511.

par-tout son auteur, et de se plier à toutes ses variations avec une souplesse infinie». ⁶ Στο *Supplément* τῆς μνημειώδους αὐτῆς Βίβλου τῶν Φώτων, ⁷ ξαναβρίσκουμε λῆμμα σχετικὸ μὲ τὴν μετάφραση. Τὸ ὑπογράφει μάλιστα ἓνας σημαντικὸς ἐκπρόσωπος τῶν αἰσθητικῶν ἀνακατατάξεων τῆς ἐποχῆς, ὁ Marmontel. Θὰ μεταφέρω ἐδῶ τὴν πρώτην παράγραφο: «Les opinions ne s'accordent pas sur l'espèce de tâche que s'impose le traducteur, ni sur l'espèce de mérite que doit avoir la traduction. Les uns pensent que c'est une folie que de vouloir assimiler deux langues dont le génie est différent; que le devoir du traducteur est de se mettre à la place de son auteur autant qu'il est possible, de se remplir de son esprit, et de le faire s'exprimer dans la langue adoptive, comme il se fût exprimé lui-même s'il eût écrit dans cette langue. Les autres pensent que ce n'est pas assez; ils veulent retrouver dans la traduction, non seulement le caractère de l'écrivain original, mais le génie de la langue, et s'il est permis de le dire, l'air du climat et le goût du terroir». ⁸ Συγκρατῶ, τέλος, τὶς κύριες ἀρετὲς τῆς καλῆς μετάφρασης ποὺ εἶναι ἡ σαφήνεια (*clarté*), ἡ ὀρθότητα (*justesse*), ἡ ἀκρίβεια (*précision*) καὶ ἡ εὐπρέπεια (*décence*).

Γίνεται φανερό μέσα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐπιλεγμένα ἀποσπάσματα πόση σημασία ἀρχίζει νὰ δίνει ὁ αἰώνας τῶν Φώτων στὶς λεπταίσθητες γλωσσικὲς καὶ ὑφολογικὲς διεργασίες προκειμένου νὰ συντελεστεῖ ἡ ἀκριβὴς μετάβαση τοῦ κειμένου, μὲ τὰ ποικίλα συστατικὰ ποὺ τὸ ὀρίζουν, ἀπὸ τὸν πομπὸ στὸν δέκτη. Ἐνῶ ἐμπρὸς σὲ ἄλλα μεγάλα αἰσθητικὰ θέματα, ὅπως αὐτὸ τῆς μίμησης καὶ τῆς πρωτοτυπίας, ⁹ ἡ σκέψη ἀπελευθερώνεται καὶ ἡ φαντασία μπορεῖ πιά νὰ ἀποδεσμευτεῖ δημιουργικὰ, ¹⁰ στὸ ζήτημα τῆς

6. "Ο.π., σ. 512.

7. Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῶν ἐκδόσεων τῆς *Encyclopédie*, ἀρκοῦμαι νὰ παραπέμψω στὴν διεξοδικὴ μελέτη τοῦ Robert Darnton, *The Business of Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopédie 1775-1800*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1979.

8. *Supplément à l'Encyclopédie...*, τ. IV, A Amsterdam, Chez M. M. Rey, 1777, σ. 952.

9. Roland Mortier, *L'originalité; une nouvelle catégorie esthétique au siècle des Lumières*, Γενεύη, Droz, 1983.

10. Ἀκόμη καὶ σὲ ἓνα ἐπὶ τὸ πλεῖστον παραδοσιακὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς, εἶναι δυνατὸν νὰ συναντήσουμε φράσεις ὅπως αὐτὴ τοῦ Chevalier de Jaucourt, «la bonne imitation est une continuelle invention», *Encyclopédie*, τ. VIII, ὁ.π., 1765, σ. 568 (ἄρθρο *Imitation*).

μετάφρασης, ἡ ποιότητα τῆς δημιουργίας ἔγκειται στὴ συστηματικότητα, καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς τὸν πρωτεύοντα ρόλο παίζει ὁ χειρισμὸς τοῦ γλωσσικοῦ ἐργαλείου.

Δὲν εἶναι τυχαῖο, νομίζω, πὼς αὐτὲς τὶς ἀνησυχίες ἐξέφρασαν, ὁ κα-
θένας μὲ τὸν τρόπο του καὶ μὲ τὴν σειρά του, οἱ μεταφραστές στοὺς ὁποίους
θὰ σταθοῦμε: ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς καὶ ὁ Πα-
ναγιώτης Κοδοικιάς, ὅπως δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαῖο πὼς προέρχονται καὶ
οἱ τρεῖς ἐξέχουσες αὐτὲς περιπτώσεις ἀπὸ τὸ ἴδιο περιβάλλον, τὸν χῶρο
τῶν Φαναριωτῶν.

Τὸ πρῶτο κείμενο ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἶναι τὸ «Προσίμιον τοῦ
Μεταφραστοῦ», τὸ ὁποῖο προτάσσει ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ στὴν Ἑθικὴ
φιλοσοφία του (Βιέννη 1760).¹¹ Πρόκειται γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ παι-
δαγωγικοῦ συγγράμματος τοῦ Ludovico Antonio Muratori, *La filoso-
fia morale esposta e proposta ai giovani*.¹² Ἀς εἰπωθεῖ πὼς ὁ ἱταλὸς
στοχαστὴς καὶ ἱερωμένος ὑπῆρξε μία σημαντικὴ φυσιογνωμία ποὺ ἐξέ-
φρασε ἀνανεωτικὲς καὶ ριζοσπαστικὲς θέσεις στὸ πλαίσιο πάντοτε τοῦ
καθολικισμοῦ.¹³ Ἡ φήμη τοῦ ἔργου του ξεπέρασε τὰ ἐθνικὰ σύνορα καὶ
ἐπηρέασε συγχρόνους του ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερους στοχαστές. Στὴν
Ἑθικὴ φιλοσοφία συνυφαίνονται τὰ ἀγνωσιολογικὰ μὲ τὰ ἠθικὰ ζητή-
ματα σ' ἓνα σύστημα φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας.¹⁴ Ὁ Ἕλληνας μετα-
φραστὴς ἐπέλεξε ἀκριβῶς ἓνα ἔργο ποὺ προτείνει, μέσα ἀπὸ τὴν αὐτογνω-
σία, τὸν ἑλεγχὸ τῶν παθῶν καὶ τὴν προσαρμογὴ στὴν κοινωνικὴ τάξη,
ἓνα σύνολο ἀξιών, ἀπαραίτητων γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς νέας ἠθικῆς φυ-

11. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν δράση τοῦ Μοισιόδαχα βλ. τὶς ἐνδιαφέρου-
σες ἀπόψεις τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου ποὺ ἐπιμελήθηκε στὴν σειρά NEB τοῦ «Ἑρμῆ»
τὴν ἐπανεκδόση τῆς Ἀπολογίας (α' ἐκδ. Βιέννη 1780) τοῦ φαναριώτη λογίου καθὼς
καὶ τὴν βιογραφικὴ προσέγγιση τοῦ Πασχάλη Μ. Κυτρομηλίδη, Ἰώσηπος Μοισιόδαξ.
Οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18ο αἰῶνα, Ἀθήνα, MIET, 1985.

12. Ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ βρισκόταν γιὰ σπουδὲς στὴν Πάντοβα γύρω στὸ
1759 μὲ 1760.

13. Πρβλ. μὲ Anna Burlini-Calapaj (Centro Studi Muratoriani, Padova),
«La critica della chiesa nelle scritti de L. A. Muratori», εἰσήγηση στὴν Συνάντη-
ση Ἑργασίας «Lumières et critique des Églises et/ou de la Religion au XVIIIe
siècle», στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος τῆς European Science Foundation, *Con-
cepts and Symbols of the Eighteenth Century in Europe*. Σχετικὰ μὲ τὴν προσω-
πικότητα τοῦ L. A. Muratori βλ. καὶ Fr. Venturi, *Settecento riformatore. Da
Muratori a Beccaria*, Torino, Giulio Einaudi Editore, 1969.

14. Π. Μ. Κυτρομηλίδης, ὁ.π., σ. 67-68.

σιογνωμίας τοῦ ἀτόμου.¹⁵ Ἄς συγκρατήσουμε ἀκόμη τὴν πίστη τοῦ Μοισιόδακα στὴν ἐμβέλεια τοῦ συγγράμματος, τοῦ ὁποίου ἡ κοινὴ ὠφέλεια εἶναι προφανής, ἀφοῦ οἱ ἡθικοὶ κανόνες ποὺ περιέχει ἀπευθύνονται πρὸς ὅλες τὶς ἡλικίες καὶ τὶς κοινωνικὲς κατηγορίες.¹⁶

Ἀπὸ τὰ πιὸ προωθημένα πνεύματα τῆς ἐποχῆς του, ὁ Μοισιόδαξ ἀντιλαμβάνεται ἐγκαίρως, ὅπως ἔχει συχνὰ εἰπωθεῖ καὶ γραφεῖ, πόση «χρεία» ἔχει ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὰ φῶτα τῆς Εὐρώπης, ὅταν «ἡ μία πλημμυρεῖ, καὶ ἡ ἄλλη ὑστερεῖται ὡς καὶ τὰ ἀξιολογώτερα φῶτα τῆς Μαθησεως».¹⁷ Μόνη ἡ μετάφραση ἀπὸ τὶς ξένες εὐρωπαϊκὲς γλωσσες θὰ θέσει τέλος στὴν ἄγνοια καὶ θὰ συγκεντρώσει ὅλους τοὺς θησαυροὺς τῆς γνώσης: «Ρήτορες, Ἱστορικοί, Διαλεκτικοί, Φυσικοί, Μεταφυσικοί, Μαθηματικοί, Ἡθικοί: ὅλοι, ὅλοι ἐπιθυμοῦν νὰ τὴν δουλεύσουν μὲ τὰ Πονήματά των».¹⁸ Πέρα ὥστόσο ἀπὸ τὴν καίρια παιδαγωγικὴ διάσταση ποὺ προσλαμβάνει ἡ μετάφραση τῆς Ἡθικῆς φιλοσοφίας, πολὺ ἐνδιαφέρουσα παραμένει γιὰ μᾶς καὶ μία ἄλλη δευτερογενὴς παράμετρος προβληματισμοῦ, ἡ ὁποία ξεπροβάλλει ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς μετάφρασης. Ἡ μεταφραστικὴ ἐργασία αὐτὴ καθυπὸν, ἐργασία ἐπίπονη, χρονοβόρα, ποὺ θέτει ἐπὶ τάπητος ἓνα πλῆθος ἐρωτημάτων, ἀπασχολεῖ σοβαρὰ τὸν φαναριώτη λόγιο.

Ὁρμώμενος ὁ νεωτεριστὴς λόγιος ἀπὸ βαθιὰ ἐπίγνωση τοῦ ἐθνικοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος, δὲν διστάζει, ὥστόσο, νὰ υἱοθετήσῃ μία κριτικὴ στάση ὡς πρὸς τὴν προσέγγιση τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του: «Τὴν σήμερον ἡ Ἑλλὰς τρέφει, καὶ περιποιεῖται δύο ἐλαττώματα τὰ πλεον ἀνοίκεια εἰς τὴν δόξαν της. Αὐτὴ κυριεύεται κατὰ κράτος ἀπὸ τὴν Ὑπόληψιν καὶ ἀπὸ τὴν Ἀμέλειαν τῆς Ἀρχαιότητος. Ἡ πρώτη τῆς ἐγέννησεν ἐκείνην τὴν ἀκμαίαν Πρόληψιν, ὅτι ὅσα ἡ ἐφεύρηκον, ἡ ἐκαλλιεργήσαν οἱ Παλαιοί, ὅλα γενναῖα, ὅλα ἀκριβῆ: καὶ ἡ δευτέρα τῆς ἐπροξένησε τὴν σπάνιν, καὶ μάλιστα τὴν ἐρημίαν τῶν περισσοτέρων πα-

15. Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, *Ἡθικὴ φιλοσοφία*, Α', Βιέννη, 1769, σ. κη': «Ἡ ὕλη τοῦ Συγγράμματος [...] εἶναι Ἡθικὴ, ἡγουν μία Πραγματεία, ὅπου χρησιμεύει κάθε ἡλικίαν, κάθε κατάστασιν: καθότι ἐρμηνεύει πῶς ὁ Ἄνθρωπος ἔχει νὰ γνωρίζῃ ἑαυτὸν, εἴτουν πῶς νὰ φέρεται πρὸς τὸν Θεόν, ὅθεν ἔλαβε τὸ εἶναι του: πῶς πρὸς τοὺς ἄλλους Ἄνθρώπους, ὁμοῦ μὲ τοὺς ὁποίους συμπολιτεύεται: καὶ πῶς αὐτὸς πρὸς ἑαυτὸν, τουτέστι πῶς νὰ οἰκονομῇ τὴν Ἀτομικὴν του Σύστασιν, καὶ πῶς νὰ συντηρῇ τὴν Ἑσωτερικὴν Ἀταραξίαν τῆς Ψυχῆς του».

16. *Ἡθικὴ φιλοσοφία*, ὅ.π., σ. κθ': «Ἀρχοντες, Ἰδιῶται, Πλούσιοι, Πτωχοί, Γέροντες, Νέοι, Ἐκκλησιαστικοί, Λαϊκοί, μὲ βραχυλογίαν ὅλοι ἡμποροῦν νὰ φωτισθοῦν ἀπὸ αὐτό, ὅλοι ἡμποροῦν νὰ κατηχηθοῦν, ἕκαστος τὸ ἰδιαιτέρον χρέος του».

17. Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, *Ἡθικὴ φιλοσοφία*, ὅ.π., σ. κα'.

18. *Ἡθικὴ φιλοσοφία*, ὅ.π., σ. λ'.

λαιῶν Συγγραμμάτων. Ἡ Πρόληψις ἔπειτα τῆς ἐφύτρωσεν ἓνα ἄσπονδον μῖσος ἐναντίον πάντων τῶν Νεωτέρων, καὶ ἡ σπάνις τὴν ἐγύμνωσεν, σχεδὸν ἀπὸ ὅλας τὰς κεφαλαιωδεστέρας εἰδήσεις τῶν Παλαιῶν».¹⁹ Ἡ μίμησις τῆς Εὐρώπης ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Μοισιόδακκα τὴν μόνη καὶ ἀσφαλῆ ὁδὸ προόδου καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ μετάφραση ἐπωμίζεται τὸν κύριο ρόλο μεταφορᾶς καὶ ἐκλαίκευσης τῆς γνώσης. Ὁ φαναριώτης λόγιος ἔχει καταρτίσει ἓνα μεταφραστικὸ πρόγραμμα μὲ σαφεῖς παιδευτικούς στόχους.²⁰ Εἶδαμε πῶς, ἐμπρὸς στὸ δίλημμα τῆς πλήρους ἔνδειας ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων, ὁ μεταφραστὴς προκρίνει ὡς πλέον ἀναγκαῖα τὴν γνώση τῆς Ἑθικῆς. Ἀλλὰ δὲν σταματᾷ καὶ σὲ ἓναν τυχαῖο τίτλο. Ἀναζητᾷ μέσα ἀπὸ ἓνα πλῆθος συγγραμμάτων τὴν ἀπλότητα, τὴν εὐκρίνεια καὶ τὴν σαφήνεια τῆς γραφῆς, στοιχεῖα ποὺ φαίνεται ὅτι συγκεντρώνει ὁ Muratori: «Αὐτὸς μοῦ ἐφάνη ἀπλοῦς, μέτριος, εὐκολονόητος ἀπὸ ὅλους, ἡ σχεδὸν ἀπὸ ὅλους».²¹ Καὶ ξεκινᾷ ὁ μεταφραστικὸς ἄθλος.

Ζώντας μέσα στὸν φαναριώτικο κύκλο τῶν Παραδουνάβιων Ἑγεμονιῶν, ὁ Μοισιόδαξ ἔχει πιθανὸν ἐξοικειωθεῖ μὲ τὴν πιὸ ἀνάλαφρη ὕψη τοῦ θέματος. Ἐχει συνηθίσει ἴσως στοὺς πειραματισμοὺς τῶν γλωσσομαθῶν αὐτῶν κύκλων, σὲ μία ἄσκηση ποὺ προκαλοῦσε τὴν εὐχαρίστηση καὶ στρεφότητα κατὰ κύριο λόγο, ὅπως εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ ποῦμε καὶ ἄλλοῦ, σὲ ἀφηρηματικά, λογοτεχνικά κείμενα. Ὡστόσο τὸ δικό του ἐγχείρημα γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ στὰ ἑλληνικά ἓνα ἠθικὸ σύγγραμμα ἐπιστημονικῶν ἀξιώσεων θέτει ἀσφαλῶς δυσκολίες ἄλλης τάξεως, ποὺ σχετίζονται κυρίως μὲ τὴν ἀπόδοση ἐννοιῶν, ὅρων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιλογή τοῦ κατάλληλου «ῥους» [= γλώσσας]. Ἄς προσέξουμε τὴν παρακάτω καίρια διαπίστωση «... κάθε Μετάφρασις εἶναι δυσκολωτάτη! μάρτυρες (τὸ ἐπαναλαμβάνω καὶ αὖθις) ὅσοι περιέργως τὴν ἐδοκίμασαν, ἢ τὴν ἐκρίναν. Ἀλλ' ἴσως τινὰς αὐτὰ τὰ νομίζει ὡσὰν τόσα παιγνίδια. Καὶ ὅμως ἂς κάμῃ τὴν δοκιμήν, ὅποιος καὶ ἂν εἶναι, καὶ τότε βλέπει ἐὰν διαφέρει ἡ παιδιὰ ἀπὸ τὴν Μετάφρασιν».²² Δύο μείζονα ζητήματα ἀνακύπτουν γιὰ τὸν μεταφραστή: πρῶτον ἡ Μετάφραση στὴν ὁλότητά της ἀῆργον δυσκολώτατον, καθὼς

19. Ἑθικὴ φιλοσοφία, «Προοίμιον τοῦ Μεταφραστοῦ», σ. ις'-ιζ'. Πρβλ. μὲ Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, Ἀθήνα, Ἰκαρος, 1985, σ. 146.

20. Ἑθικὴ φιλοσοφία, ὁ.π., σ. κβ'.

21. Στὸ ἴδιο. Ἄς προσέξουμε ἐδῶ πῶς ἡ ἐπιλογή τοῦ Μοισιόδακκα μοιάζει νὰ εἶναι καίρια μὴ καὶ τὰ συγγράμματα ποὺ συνέθεσε ὁ Muratori στὴν ἰταλικὴ γλώσσα (καὶ ὅχι στὴν λατινικὴ) ἔχουν ἀκριβῶς ἐκλαίκευτικούς στόχους.

22. Ὁ.π., σ. κδ'-κε'.

ὅλοι ἐκ συμφώνου οἱ Ἀκριβέστεροι Μεταφρασταὶ τὸ κηρύττουν»²³ καὶ δεύτερον ἡ γλωσσικὴ ὁμοιομορφία, «ἡ ἀναπλήρωσις τοῦ αὐτοῦ Ὑφους».²⁴ Ἡ ἀγωνία τοῦ Μοισιόδακα γίνεται εὐκολα κατανοητὴ ἂν ἀναλογιστοῦμε τὴν πρωιμότητα τοῦ ἐγγχειρήματός του καὶ συνεπῶς τὴν ἔλλειψη ἐνὸς συναφoῦς πλούσιου πειραματισμοῦ. Γιατὶ ἐδῶ ὁ μεταφραστὴς δὲν ἐνδιαφέρεται μόνον γιὰ τὴν ποιοτικὴ ἀπόδοση τοῦ ἀλλότριου κειμένου, ποῦ ὅπως ἐξομολογεῖται θὰ ἦταν σχετικὰ εὐκολο νὰ ἐπιτευχθεῖ στὸ Ἑλληνικὸν ὕφος, στὴν ἀρχαῖζουσα δηλαδὴ γλώσσα. Οἱ ἐκλαϊκευτικοί, παιδαγωγικοὶ στόχοι ποῦ ἔχει θέσει ἐξαρχῆς τοῦ ἐπιβάλλουν νὰ ἐπιλέξει τὴν ἀπλή, καθομιλουμένη γλώσσα, τὸ Κοινὸν ὕφος: «Ἐκαμε χρεία, ὅτι νὰ προσυλλογισθῶ καὶ μὲ ποῖον Ὑφος, ἤγουν μὲ τὸ Ἑλληνικόν, ἢ μὲ τὸ Κοινὸν νὰ μεταφράσω τὸ Πόνημα. Τὸ πρῶτον μοῦ ἦτον εὐκόλον καὶ σύνηδες, ἀλλ' οὕτως ἐσυνέβαινε, νὰ ζημιωθοῦν οἱ ἀπλοῦστεροι: πρᾶγμα ὅπου μῆτε τὸ ἐσυγχῶρει ὁ ζῆλος μου. Τὸ δεύτερον ἐκ τοῦ ἐναντίου μοῦ ἐφαίνετο, ναί, ἀρμοδιώτερον, καὶ ὅμως διὰ τὴν φυσικὴν του πτωχίαν μοῦ ἐφαίνετο κατὰ τὸ αὐτὸ καὶ παντελῶς δυσκολοπιχείρητον. Μ' ὅλον τοῦτο ἐγὼ ἀπεφάσισα νὰ προτιμήσω τὸ κοινὸν ὕφος, καὶ νὰ μὴ λυπηθῶ τοὺς Ἰδρωτάς μου. Ἐπεχείρησα λοιπὸν τὴν Μετάφρασιν μὲ τὸ ἀπλοῦν Ὑφος».²⁵ Σ' αὐτὸ τὸ γλωσσικὸ ὕλικό, ἀκατέργαστο ἀκόμη, πᾶσχισε ὁ μεταφραστὴς νὰ δώσει εὐφράδεια καὶ σαφήνεια, κοπίασε γιὰ νὰ ὑπερβεῖ τὶς δυσκολίες ποῦ ἔθετε τὸ ἴδιο τὸ πρωτότυπο κείμενο. Ἀπὸ τίς κυριότερες αἰτίες τοῦ κόπου του στάθηκε κατ' ἀρχὴν ἡ πολυσημία τοῦ συγγράμματος ποῦ τοῦ ἐπέβαλε νὰ ἀναζητᾷ τὴν κυριολεξία τοῦ ὅρου ἀπὸ τὸ ὀπλοστάσιον τῶν Ἀρχαίων καὶ γιὰ ἓνα μεγάλο εὔρος ἐπιστημονικῶν γνώσεων. Ἡ μοναξιά τοῦ πρωτοπόρου, ποῦ ἐξερευνᾷ πρῶτος ἄγνωστες περιοχές, καὶ ὀφείλει μόνος νὰ ἐφεύρει τίς κατάλληλες λύσεις, τίθεται στὴ συνέχεια ἐπὶ τάπητος. Σ' αὐτὰ προστίθεται τὸ χρέος τοῦ μεταφραστῆ νὰ ἐπεμβαίνει δημιουργικὰ πρὸς ὄφελος τοῦ κειμένου του: «Ὁ Συγγραφεὺς εἰς μερικοὺς τόπους ἦτον ἡ ἄτονος, ἢ ἀσαφής, ὅπου ἔπρεπε νὰ τὸν Σαφηνίσω, ἢ νὰ τὸν ζωοποιήσω».²⁶ Ἐπομένως, στὴ συνείδηση τοῦ Μοισιόδακα ἡ μετάφραση εἶναι «δημιουργικὴ πράξις» καὶ ἐπιτάσσει τὴν ἀκρίβεια, τὴν σαφήνεια τῆς ἀπόδοσης καθὼς καὶ τὴν ζωντάνια τοῦ συνόλου: γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι ἐξᾴλου θεμιτὲς ὑφολογικὲς καὶ διορθωτικὲς ἐπεμβάσεις ποῦ βελτιώνουν τὴν κατανόηση

23. Στὸ ἴδιο, σ. κγ'.

24. Στὸ ἴδιο.

25. Στὸ ἴδιο.

26. Στὸ ἴδιο, σ. κδ'.

τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου.²⁷ Ἡ ἐπίπονη μεταφραστική διαδικασία ἀντιμετωπίστηκε ἀπὸ τὸν Ἰωσήφο Μοισιόδακα ὡς μία ἐνσυνείδητη ἄσκηση, καὶ ὅπως ἰδιαίτερώς, καθὼς μᾶς ἐξομολογεῖται, ὡς μία ἀναμέτρηση μὲ τὴν «φυσικὴ ἰδιότητα τοῦ κοινοῦ Ὑφους».²⁸

Ὁ δεῦτερος σταθμὸς μας εἶναι ὁ Πρόλογος τοῦ Δημ. Καταρτζῆ στὴν ἀνέκδοτη μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Réal de Curban, *Science du gouvernement*, ποὺ ἐκδόθηκε γύρω στὸ 1784.²⁹ Παρόλο ποὺ τὸ πόνημα τοῦ φαναριώτη μεταρρυθμιστῆ λογίου δὲν ἔφθασε ποτὲ στὸ τυπογραφεῖο, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λείψει ἀπὸ τὴν προσέγγισή μας, καθὼς ἐκφράζει μὲ ὀριμότητα καὶ πολὺ στοχαστικὰ θεωρητικὲς πτυχὲς τοῦ μεταφραστικοῦ φαινομένου κατὰ τὸν 18ο αἰώνα. Στὴν περίπτωση τοῦ Καταρτζῆ, καθὼς ἤδη εἶναι διακριβωμένες οἱ συναρτήσεις τῆς σκέψης του μὲ τὴν γαλλικὴ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς καὶ τὸν Ἑγκυκλοπαιδισμό,³⁰ μᾶς ἀνοίγει ὁ δρόμος προκειμένου νὰ ἐμβαθύνουμε περαιτέρω καί, ἐνδεχομένως, νὰ διαστυρώσουμε τὶς κατευθυντήριες τῶν πηγῶν του.

Ἡ μεταφορὰ στὰ ἑλληνικὰ τοῦ ἔργου πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Réal de Curban, ἔργου ποὺ ἐκφράζει τὰ ἰδεώδη τοῦ πεφωτισμένου δεσποτισμοῦ,³¹ ἔγινε, ὅπως εἶναι γνωστό, μὲ τὴν προτροπὴ τοῦ ἡγεμόνα Μιχαὴλ Σούτσου. Σ' αὐτὸν καὶ ἀφιερώνει τὸ μετάφρασμά του ὁ Καταρτζῆς: στὸν μεγαλοπρεπὴ καὶ φωτισμένο ἡγεμόνα ποὺ δὲν ἀρκέστηκε νὰ μεριμνήσει γιὰ τὴν εὐδαιμονία τοῦ λαοῦ του ἀλλὰ καὶ «ἐστοχάσθηκε πρῶτος νὰ βάλῃ νὰ μεταφράσουνε βιβλία ἀπὸ ἄλλαις γλώσσαις στὰ ῥωμαῖνα, πρᾶγμα περισπού-

27. Στὸ ἴδιο, σ. κε'.

28. Στὸ ἴδιο, σ. κς'.

29. Δημ. Καταρτζῆς, *Τὰ Εὐρισκόμενα*, ἔκδοση Κ. Θ. Δημαράς, Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1970 (Πρόλογος στὴ μετάφραση τοῦ Ρεάλ), σ. 311 κ.έ.

Τὸ ἔργο τοῦ Gaspard Réal de Curban (1682-1752), *Science du gouvernement; ouvrage moral, de droit et de politique qui contient les principes du commandement et de l'obéissance, etc.* (Aix-la-Chapelle - Paris, 1751-1764), ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν ἀνεψιὸ του ἀββὰ Balthasar Burle de Curban σὲ 8 τόμους. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, οἱ διαδοχικοὶ τόμοι τοῦ ἔργου πραγματεύονται τὴν διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν κοινωνιῶν καὶ τὰ σχετικὰ ὀφέλη ποὺ προέκυψαν, ἀνέλυαν τὰ παλαιὰ καὶ τὰ νεώτερα πολιτεύματα, ἀνέπτυσσαν τὴν ἰδέα τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ τοῦ δημοσίου δικαίου, τὴν ἔννοια τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, τὴν ἰδέα τῆς πολιτικῆς καὶ αὐτὴν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου (βλ. J.-M. Quérard, *La France littéraire ou Dictionnaire Bibliographique*, τ. VII, Paris, G.-P. Maisonneuve et Larose, 1964, σ. 482).

30. Βλ. τὴν περιεκτικὴ εἰσαγωγὴ τοῦ Κ. Θ. Δημαρά στὸν τόμο Δημ. Καταρτζῆς, *Δοκίμια*. Ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, σειρὰ NEB, 1974.

31. Πρβλ. μὲ *Δοκίμια*, ὅ.π., σ. μδ'.

δαστο καὶ τώρα σ' ὅλα τὰ βασίλεια, καὶ πρῶγμα ποὺ τὸ ἄρχησ' ὁ Πτολεμαῖος...». ³² Ἡ ἀναφορὰ ποὺ συνοδεύει τὶς τελευταῖες σκέψεις γιὰ τὴν μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα εἶναι τὸ ἄρθρο «Septante, version de» τῆς Ἑγκυκλοπαιδείας. Οἱ κριτικὲς παρατηρήσεις τοῦ Καταρτζῆ διαπνέονται ἀπὸ τὴν προφανή τάση νὰ ἱστορικευθεῖ τὸ μεταφραστικὸ γεγονὸς. Ὡστόσο, ἡ ἐμβέλεια τῆς κριτικῆς του ματιᾶς ἀγκαλιάζει ὅχι μόνον τὴν ἱστορικὴ διαχρονία, ὅχι μόνον ἓνα μερίζονα γεωγραφικὸ χῶρο, ὅπου συντελεῖται ἡ μεταφραστικὴ διαδικασία, ἀλλὰ καὶ μία ποικιλία κειμένων: π.χ. τὴν μετάφραση τοῦ «Περὶ Γῆρας» τοῦ Κικέρωνα ἀπὸ τὸν Θ. Γαζή, τὰ γυμνάσματα τοῦ D'Alembert ἀπὸ τὸν Τάκιτο, τὶς χειρόγραφες φαναριώτικες μεταφράσεις ἔργων τοῦ Μολιέρου καὶ τοῦ Μεταστασίου. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ποικιλίαν πνευματικὴ ἀρματωσιὰ θὰ χρησιμοποιοῦσε προκειμένου νὰ λάβει (ἰδέα καλῆς μετάφρασις) καὶ νὰ κατασκευάσει μία «θεωρία ἀπάνου σ' αὐτήν». ³³

Ὁ κεντρικὸς ἄξονας ποὺ διατρέχει τὸ πρωτοποριακὸ αὐτὸ κείμενο ἀπὸ τὴν μιὰ τοῦ ἄκρη στὴν ἄλλη εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀπόλυτη σημασία τοῦ καλοῦ χειρισμοῦ τῆς γλώσσας στὴν ἀνάπλαση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ ἀλλότριο ἰδίωμα στὸ ἡμέτερο ὥστε νὰ μὴν ἀποστερηθεῖ τὶς βασικὲς ἀρετὲς του καθὼς καὶ τὴν ἐνδεχόμενη ἀρχικὴ του χάρη. ³⁴ Ἡ μετάφραση εἶναι συστηματικὴ ἐργασία καὶ ὀφείλει: 1. νὰ ἀκολουθεῖ ἀρχές, νὰ ἔχει «μέθοδο στὴ μεταβολή», 2. νὰ διατηρεῖ τὶς αἰσθητικὲς ἀρετὲς τοῦ πρωτοτύπου, νὰ ἔχει «νοστιμάδα», τὴν «ἀνάλογη νοστιμάδα πῶχουνε τὰ πρωτότυπα», καὶ 3. νὰ ἔχει «τὴν αὐτὴν σαφήνεια, ποὺ εἶν' ἡ πρώτη ἀρετὴ λόγου». ³⁵ Εἶναι φανερό, νομίζω, ἡ συγγένεια τοῦ παραπάνω προβληματισμοῦ μὲ τὶς θέσεις ποὺ συναντᾷ κανεὶς στὰ σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς μετάφρασης ἄρθρα τῆς Ἑγκυκλοπαιδείας, καὶ ἀκόμη, μὲ τὶς ἀντιλήψεις ποὺ ἐκφράζονται ἐπὶ μὲνως, ὅπως λ.χ. τοῦ Marmontel, τὸν ὁποῖο ξεχωρίζει καὶ ὁ Καταρτζῆς στὸ κείμενό του, δίπλα στὸν D'Alembert καὶ τὸν Diderot.

Οἱ μεταφραστικοὶ κανόνες, ὁ τρόπος τῆς μετάφρασης, τί ἄλλο μποροῦν νὰ σημαίνουν παρὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ χρῆση τοῦ γλωσσικοῦ ἐρ-

32. Δημ. Καταρτζῆς, *Τὰ Εὐρισκόμενα*, ὁ.π., σ. 313. Καθὼς παρατηρεῖ ὁ Κ. Θ. Δημαρὰς (*Δοκίμια*, σ. μβ'), ἐνδεχόμενο «προανάγκρουσμα στὸν μεταφραστικὸ προγραμματισμὸ τοῦ Μιχαὴλ Σούτσου» νὰ ἦταν καὶ τὸ δοκίμιο τοῦ Καταρτζῆ, *Συμβουλὴ στοὺς νέους πῶς νὰ ὠφελοῦνται καὶ νὰ μὴ βλάπτουνται ἀπὸ βιβλία τὰ φράγκικα καὶ τὰ τούρκικα, καὶ ποῖα νὰ ἔναι ἡ καθ' αὐτὸν τοὺς σπουδὴν* (ca. 1783).

33. Ὁ.π., σ. 313.

34. Στὸ ἴδιο, σ. 314.

35. Στὸ ἴδιο, σ. 316.

γαλείου. Ἀπομονωμένος νιώθει καὶ ὁ Καταρτζής, δίχως λεξικά, δίχως τὴν καταγραμμένη ἐμπειρία τῶν παλαιότερων, δίχως μία γλώσσα συστηματική, μὲ διαμορφωμένους γραμματικούς κανόνες. Κοινωνός, ὡστόσο, τῶν θεωρητικῶν συζητήσεων τῆς ἐποχῆς, γνωρίζει καὶ πιστεύει στὸ ἀ-ξίωμα τῆς Γενικῆς γραμματικῆς (*Grammaire générale*) τῶν γάλλων φιλοσόφων, τῆς «καθόλου γραμματικῆς», τῆς ὁποίας «οἱ κανόνες ... εἶναι στερεοὶ καὶ ἀμετάβλητοι».³⁶ Ἀντιβαίνει τὸν ὀρθὸ λόγον ἢ πρόληψιν πῶς μία γλώσσα δὲν ὑφίσταται ἐὰν δὲν ἔχει «γραμμένη γραμματική»· τουναντίον ὁ Καταρτζής φρονεῖ πῶς καὶ ἡ «ῥωμαῖα γλῶσσα», ὡς ζῶσα γλώσσα, ἔχει φυσικὴ γραμματικὴ, τῆς ὁποίας μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν οἱ κανόνες, καὶ αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ κάνει ἀκριβῶς στὴ συνέχεια τοῦ προλογικοῦ του κειμένου, ἐμμένοντας κυρίως σὲ ζητήματα ἐκφορᾶς τοῦ λόγου καὶ προσωδίας. Φυσικὰ δὲν θὰ ἐπεκταθῶ ἐδῶ στὶς γλωσσικὰς ἀπόψεις τὶς ὁποῖες μὲ τόση ζέση ἐκφράζει ὁ Καταρτζής, μὰ οὔτε εἶναι καὶ τῆς ἀρμοδιότητάς μου νὰ τὸ ἐπιχειρήσω. Ἐὰν στέκομαι λίγο σὲ αὐτὲς τὶς ἐννοιες, εἶναι ἀκριβῶς γιὰ νὰ διαπιστώσουμε τὸν συνεκτικὸ κρῖνον τῶν ἐπιρροῶν ποὺ δέχτηκε καὶ ἀφομοίωσε, μέσα ἀπὸ τὸν δίαυλο τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν, σχετικὰ μὲ τὴν φυσικὴ γλῶσσα, καὶ ἀκόμη, γιὰ νὰ ἀξιολογήσουμε τὴν ἀπόλυτη ὑπεροχὴ ποὺ κατέχει ἡ γλωσσικὴ ἔκφραση στὸν στοχασμὸ του.

Λίγες σελίδες πιὸ κάτω, ὁ Δημ. Καταρτζής ἐπανέρχεται στὸ σημεῖο ἐκκίνησης: ξαναγυρίζει στὴν μετάφραση τοῦ Ρεάλ: «Ἐγώ, καθὼς εἶπα, βλέπωντας τὸ Γαζή καὶ τὸ μουσιου Νταλαμπέρτ, καὶ θαυμάζοντας τὰ φιλοπονήματά τους εἰς ἄκρον, ἐπάσχησα νὰ τοὺς μιμηθῶ τὸ κατὰ δύναμιν, κ' ἔκαμα ἐκεῖνο ποὺ εἰκάζω νὰ 'καμαν κ' ἐκεῖνο ἀπλούστατα στῆς γλώσσαις ὅπου μετάφραζαν· δηλονότι τὸ νόημα ποὺ ἦταν στὴ μεταφρασθυσίμενη τὴν περίοδο, στοχάζουμουν πῶς νὰ τὸ ἐκφράσω γλαφυρά, ἀνθηρὰ καὶ φυσικὰ ῥωμαῖα, καὶ μὲ φαίνεται πολλὰς φορὰς νὰ τὸ πέτυχα. Ὅθεν σὲ πολλὰς μεριαῖς εἶν' ἡ μετάφρασι ὁμορφώτερη ἀπὸ κείμενο (καὶ τοῦτο εἶναι καθαυτὸ ἀπτὴν ὑπεροχὴ τῆς γλώσσας μας), σ' ἄλλαις μεριαῖς εἶναι ἴσια ἴσια, καὶ σὲ πολλόταταις χειρότερη».³⁷ Ἡ μετάφραση

36. Τὸ ἴδιο, σ. 317. Βλ. καὶ Nicholas-Bakalar, «Language and Logic: Diderot and the grammairiens-philosophes», *Studies on Voltaire and the 18th Century*, τ. CXXXI (1975), σ. 113 κ.έ. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν εἰσδοχὴ τῶν σχετικῶν μὲ τὴν Γενικὴ Γραμματικὴ καὶ τὴν καθολικὴ γλῶσσα (*langue universelle*) ἀπόψεων στὴν νεοελληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ, βλ. τὴν ἐργασία τῆς Ρωξάνης Δ. Ἀργυροπούλου, «Γλωσσολογικὰ τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Ἀφιέρωμα στὸν Ε. Π. Παπανοῦτσο*, Ἀθήνα 1980, σ. 399-411.

37. Δημ. Καταρτζής, *Τὰ Ἐκδοκόμενα*, ὁ.π., σ. 325. Παραθέτει ἐπίσης καὶ με-

λοιπόν είναι ανάπλαση τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου στήν φυσική ροή τῆς γλώσσας πού τὸ υποδέχεται. Ὡς συστηματική διαδικασία ἐπιδέχεται συνεχή βελτίωση· ὁ Καταρτζῆς ἀναφέρεται ἐδῶ τόσο στήν ἔλλειψη προϋπάρχουσας μεταφραστικῆς ἐμπειρίας ἀπὸ τὸ συλλογικὸ σῶμα τῆς παιδείας τῆς ἐποχῆς του, στήν ἀνυπαρξία εἰδικῶν χρηστικῶν βοηθημάτων (λεξικῶν) ἀλλὰ καὶ στήν προσωπική του ἀπειρία, στήν ἔλλειψη κατάλληλης ἀσκησης.

Ἐνα ἀκόμη στοιχεῖο θὰ κρατήσω, σχεδὸν καταληκτικῶς, ἀπὸ τὸν Πρόλογο στὸν Ρεάλ: τὴν πεποίθηση τοῦ Καταρτζῆ ὅτι τὸ πόνημά του, ἀνγκαῖο ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό του, «ὥντας ἐπιστήμη πολιτικῶν», πλουτίζει τὴν παιδεία τοῦ Γένους μὲ λέξεις καὶ ὅρους ἐξίσου ἀναγκαίους, πού πρέπει νὰ μποῦν σὲ χρῆση. «Προσέτι δύναται αὐτὴ [ἡ μετάφραση] νὰ χρησιμεύσῃ καὶ σ' ἐκεῖνον πού βουληθῇ νὰ κάμῃ παρόμοιον κόπο, μεθοδικό, νὰ μεταφράσῃ ἄλλο τίποτε, ὅπου καὶ νὰ δουλεύεται ἡ γλῶσσα μας καὶ νὰ ἀποχτούμε καὶ βιβλία στὰ ῥωμαῖκα μὲ τωριναῖς λογαριασμένες ιδέαις, γιὰ νὰ φωτίζεται τὸ ἔθνος μας καὶ νὰ γίνεταί κοινὴ ἡ προκοπὴ μὲ τὸν ἴδιον τρόπο πού γένηκε καὶ στὰ ἄλλα ἔθνη· τὸ ὅποῖον δὲν κατορθώνεται ἀλλιῶς, παρὰ ὅταν μποροῦμε πρόχειρα καὶ γρήγορα νὰ καταλαβαίνουμε τῆς ιδέαις τῶν ἄλλων, καὶ ὅταν μποροῦμε νὰ κοινολογοῦμε ὁμοίως τὸ τί ξέρουμε σ' ἄλλους, ὃ ἐστὶ σὰ συγγράφουμε ὅλοι στὴ γλῶσσα πού λαλοῦμε, νοοῦμε καὶ γράφουμε σ' ὅλην τὴ ζωὴ μας».³⁸

Τὸ τρίτο κείμενο πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ προτάσσεται στήν μετάφραση τοῦ *Περὶ πληθύος κόσμων* (1794) τοῦ Fontenelle³⁹ καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Παναγ. Κοδρικῆ. Ἐν ἀρχῇ ἡ ἀγωνία τοῦ μεταφραστῆ: «Δυσκολώτερον, καὶ ἀργότερον πρᾶγμα δὲν μὲ φαίνεται νὰ εἶναι ἄλλο τόσον πολλά, ὅσον τὸ νὰ ἐμβῇ εἰς τάξιν τὸ ἄτακτον, τὸ νὰ κανονισθῇ τὸ ἀκανόνιστον, καὶ νὰ ἐπιστηριχθῇ εἰς γενικὰς καὶ κοινὰς ἀρχὰς τὸ μὴδ' ἀρχὴν μὴδὲ βάσιν ἔχον».⁴⁰ Βασικὲς ἔννοιες-κλειδιά: ἡ κατασκευὴ ἐνὸς συστήματος, ἡ θέσπιση κοινῶν ἀρχῶν καὶ κανόνων, πού ἀφοροῦν, ὅπως

ρικούς γενικούς κανόνες πού ἀκολουθῆσε σχετικὰ μὲ τὴν μεταφορὰ στὰ ἑλληνικὰ μερῶν τοῦ λόγου, τῶν ρημάτων πού δηλώνουν ἐνέργεια π.χ., ἡ ὅσων ἔχουν μεταφορική χρῆση, ὅρων ἢ ἐκφράσεων πού δὲν ὑπῆρχε ἀπόλυτὴ ἀντιστοιχία στὰ ἑλληνικά, σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση τῶν οὐσιαστικῶν, ἐπιθέτων καὶ ἐπιρρημάτων, μὲ τὴν ἀπόδοσιν τῆς ἀσύνδετης σύνταξης στὰ γαλλικά, ἡ τέλος, σχετικὰ μὲ τὸ πλάσιμο ὅρων πού δὲν ὑπῆρχαν στὴ γλῶσσα ὑποδοχῆς (σ. 326-327).

38. Ὁ.π., σ. 327.

39. Πρόκειται γιὰ τὸ σύγγραμμα τοῦ Fontenelle, *Entretiens sur la pluralité des mondes*, 1686.

40. Ὁμιλίες περὶ πληθύος κόσμων τοῦ κυρίου Φοντενέλ [...], Βιέννη, Γ. Βεντότης, 1794, «Πρὸς τοὺς Ἀναγινώσκοντες», σ. XIV.

θα δοῦμε στη συνέχεια, τὴν γλωσσικὴ ἔκφραση, καί, κατὰ συνέπεια, σφραγίζουν τὴν μεταφραστικὴ ἐργασία καὶ προσδιορίζουν ἀπολύτως τὴν ποιότητά της.

Θὰ συναντήσουμε καὶ ἐδῶ νὰ ἐπαναλαμβάνεται ἡ διάρθρωση ἑνὸς κοινοῦ, στὰ μείζονα θέματά του, προβληματισμοῦ. Ἀναφορὰ κατ' ἀρχὴν στὴν πολιτικὴ παρακμὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, στὶς διαδοχικὲς κατακτήσεις ποὺ ὑπέστη, στὶς τύχες τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, τὴν πολυμιξία καὶ τὴν διαφθορὰ της: «Μὲ μίαν τοιαύτην διεφθαρμένην Γλῶσσαν ὅπου μόλις εὐπορεῖ τὰς πρὸς δῆλωση τῶν πλέον τετριμμένων ἰδεῶν λέξεις, καὶ ἐκείνας τὰς πλείω ξένας, καὶ οὔτε καὶ προσοικειωμένας, πῶς ἡμπορεῖ τινὰς νὰ μεταφράσῃ βιβλία ἐπιστημονικά, νὰ ἐκφράσῃ ἰδέας εὐγενικὰς, ἢ νὰ ἐκθέσῃ ἀρχὰς συστηματικὰς, δόξας πολιτικὰς, ἢ θεωρίας ἠθικὰς; ἔνα χάος πανταχόθεν τὸν περικαλύπτει. Ἐνα κενὸν εἰς κάθε νόημα τὸν ἀπειδέχεται, καὶ ἡ κάθε περίοδος εἶναι δι' αὐτὸν μία νέα ἀπορία, καὶ τὸ ὅλον ὅλη ἀμηχανία».⁴¹ Ὁ Κοδρικὰς θεωρεῖ ἀδύνατη τὴν χρῆση τοῦ λεξιλογίου καὶ τῶν ἐκφράσεων τῆς κοινῆς ὁμιλίας στὸ μεταφραστικὸ ἔργο, λόγῳ τῆς ἀμετρὸς ποικιλίας του καὶ τῶν ξένων λέξεων ποὺ ἔχουν παρεισφρήσει σ' αὐτήν. Χρειαζεται λοιπὸν νὰ προσδιοριστεῖ «ἐν ὕφους κοινόν», ἓνα γλωσσικὸ σύστημα δηλαδὴ ἐνιαῖο, ἀλλὰ αὐτὸ ἀσφαλῶς δὲν σημαίνει τὴν ὑποταγὴ σὲ μίαν ὑφολογικὴ ὁμοιομορφία· ἡ ὕλη τοῦ κάθε βιβλίου ἐπιβάλλει κατὰ κανόνα καὶ τὸν τρόπο γραφῆς του: «Ὅθεν λέγωντας ἓνα κοινὸν ὕφους ὑποτιθέμενον τοῖς πᾶσιν ὡς κανὼν καὶ ὑπογραμμός, μήτε ἐννοῶ ἓνα μόνον τρόπον ἐκθέσεως, μήτε στέργω ἐνὸς μόνου εἶδους φράσεις καὶ λέξεις, ὥστε μὲ τὸν αὐτὸν τρόπον, μὲ τὰς αὐτὰς λέξεις, μὲ τὰς ἰδίαις στροφὰς καὶ φράσεις, ὅπου πρέπει νὰ μεταφρασθῇ ὁ Μολλιέρ, νὰ μεταφράζεται ὁ Ῥεάλ, ἢ νὰ μεταφρασθῇ ὁ Φοντενέλ καθὼς πρέπει νὰ μεταφρασθῇ ὁ Μοντεσκιού. Ἄλλη ὕλη τοῦ ἐνός, καὶ ἄλλη τοῦ ἄλλου, πρὸς ἄλλους ὁ ἓνας, καὶ ἄλλους ὁ ἄλλος ἀποτείνεται· καὶ ἐπομένως ἄλλη πρέπει νὰ εἶναι τοῦ ἐνός ἢ φράσις, καὶ ἄλλη τοῦ ἄλλου».⁴²

Μὲ αὐτὴν τὴν τελευταία ἐπισήμανση τοῦ Κοδρικὰ ποὺ ξαφνιάζει, θὰ ἔλεγα, τοποθετημένη στὸν Πρόλογο ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ καθαρὰ συγγράμματος, θὰ ἤθελα νὰ κλείσω πρὸς τὸ παρὸν τὸ θεωρητικὸ πλέγμα τῆς μεταφραστικῆς δραστηριότητος στὸν 18ο αἰῶνα. Ἡ αἰσθητικὴ του παρατήρηση γιὰ τὴν ἰδιάζουσα χροιά τοῦ ὕφους μὴ ὁμοειδῶν κειμένων μᾶς θυμίζει τὶς ἀντίστοιχες παρατηρήσεις τοῦ Marmontel, σχετικὰ μὲ τὴν διαφορετι-

41. Ὁ.π., σ. XIX.

42. Στὸ ἴδιο, σ. XXVII.

κρίτητα ανάμεσα σε ιστορικά και λογοτεχνικά κείμενα, ανάμεσα στον πεζό λόγο και την ποίηση.⁴³ Οί συναρτήσεις που μᾶς ὀδηγοῦν στὸν Μαρμοντέλ δὲν πρέπει ἐξάλλου νὰ μᾶς ξενίσουν, ἀφοῦ ἡ ἐλληνικὴ μετάφραση τῶν Ὅμιλων συνοδεύεται ἀπὸ πλούσιο ὑπομνηματισμὸ που ἀποδεικνύει τὴν χρῆση τόσο τῆς *Encyclopédie méthodique* τοῦ Marmontel ὅσο καὶ τῆς *Encyclopédie* τῶν D'Alembert, Diderot. Στεκόμαστε πάντως στὴν ἀντίληψη που θεμελιώνει ὁ Κοδρικὰς καθὼς προασπίζεται τὴν ὄντοτητα τοῦ διαφορετικοῦ, τοῦ ξεχωριστοῦ καὶ μᾶς προτρέπει νὰ σεβαστοῦμε τὴν μοναδικότητά, τὴν ἐσωτερικὴ ἀλήθεια τοῦ κάθε κειμένου.

Τὰ τρία παραδείγματα που ἐπέλεξα ἀποκρυσταλλώνουν στάσεις καὶ διαθέσεις ἀπέναντι στὸ ἀλλότριο κείμενο που προσομοιάζουν λίγο πολὺ μεταξύ τους. Καὶ οἱ τρεῖς μεταφραστές, κορυφαῖοι ἐκπρόσωποι τῶν γραμμάτων μας, προστρέχουν ἐνσυνείδητα στὴν μεταφραστικὴ διαδικασία προκειμένου νὰ μπολιάσουν τὴν παιδεία τῆς ἐποχῆς τους μὲ χρῆσιμα καὶ καινούρια στοιχεῖα. Ἐντονὸς εἶναι καὶ στὰ τρία κείμενα ὁ παιδαγωγικὸς χαρακτήρας. Καὶ οἱ τρεῖς προβληματίζονται σοβαρὰ γύρω ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ γλωσσικοῦ ἐργαλείου, κορυφαίου ὅπλου τοῦ μεταφραστῆ.⁴⁴ Θέτουν ἀξιώσεις ἀκρίβειας, σαφήνειας καὶ καθαρότητας στὴν ἀπόδοσή τους. Χωρὶς τὴν παραμικρὴ ὀλιγωρία, ἀνασύρουν, θέτουν ἐπὶ τάπητος καὶ εἰσάγουν στὴν ἐλληνικὴ πρακτικὴ τὸ ζήτημα τῆς πιστῆς ἀνάπλασης, τῆς συνεποῦς ἀνα-δημιουργίας τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου,⁴⁵ ζήτημα που, ὅπως εἶδαμε, ἀπασχολεῖ τὴν ἴδια ἐποχὴ μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ φωτεινὰ πνεύματα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ.

ANNA TAMIAKH

43. Βλ. πρόχειρα *Literature and Translation. New Perspectives in Literary Studies with a Basic Bibliography of Books on Translation Studies*, Edited by James Holmes, José Lambert and Raymond Van der Broeck, Leuven, ACCO, 1978, σ. 132.

44. Ἀρκοῦμαι νὰ παραπέμψω στὴν κλασικὴ πιά προσέγγιση τοῦ Georges Mounin, *Les problèmes théoriques de la traduction*, Παρίσι, Gallimard, 1963.

45. Γιὰ «μετασχηματισμὸ» θὰ μιλήσει ὁ Γ. Ν. Σοῦτσος στὸ «Προοίμιον τοῦ μεταφραστοῦ», κείμενο που προτάσσεται στὴν μετάφραση τοῦ *Πιστοῦ Βοσκού* τοῦ G. B. Guarini (Βενετία 1804). Πρῶτος ὁ Γ. Βαλέτας, «Μεταφραστικὲς θεωρίες στὰ 1804», *Νέα Ἑστία*, 35 (1944) 302-303, ἐπισημαίνει τὶς πλούσιες ἀποχρώσεις τοῦ παρὰπάνω κειμένου. Ἀλλὰ δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἐτούτης τῆς ὥρας ἡ συζήτηση.